

La protecció de la llibertat religiosa i la manifestació religiosa en el Dret i la jurisprudència europeus¹

Santiago Bueno Salinas

Atesa la seva pluralitat confessional dins de la tradició cristiana comuna, l'ordenament jurídic europeu sorgit com a conseqüència de la Convenció per a la Protecció dels Drets Humans i de les Llibertats Fonamentals ha generat una activitat jurisprudencial i doctrinal —matèria objecte d'aquest article— sobre els conceptes de manifestació ideològica i religiosa, el proselitisme i, darrerament, exhibició de signes religiosos ostentatoris.

L'ordenament europeu en matèria de religió s'ha vist obligat a cercar formulacions innovadores que satisfessin tant les tradicions cristianes presents als seus Estats (catòlics, protestants, ortodoxos), com la tradició jueva, i que permetessin alhora la integració de la immigració africana i asiàtica amb les seves pròpies religions (sobretot, l'Islam). Alguns països, atesa la seva especial legislació, han donat peu a una anàlisi més extensa dels límits de drets i obligacions a propòsit de la llibertat religiosa i la seva manifestació: Turquia, Suècia i Grècia. Les decisions del Tribunal Europeu de Drets Humans comencen a ser abundants, i han estat minuciosament analitzades pels juristes davant l'evidència de trobar-nos amb una versió pròpiament europea de la defensa de la llibertat religiosa i ideològica, que presenta alguns punts en comú amb l'experiència jurídica nord-americana, però que sobretot intenta conjugar el respecte a les opcions legislatives dels Estats amb la garantia de les llibertats dels ciutadans.² Entre altres decisions, són ben conegudes les sentències dels casos Kjeldsen, Busk Madsen & Pedersen vs. Dinamarca (1976), Kokkinakis vs. Grècia (1993), Hoffmann vs. Àustria (1993), Larissis & altres vs. Grècia (1998), Valsamis vs. Grècia (1998), Efstratiou vs. Grècia (1998), Riera Blume & altres vs. Espanya (1999), o Dahlab vs. Suïssa (2001).

FONTS

L'art. 9 de la Convenció per a la Protecció dels Drets Humans i les Llibertats Fonamentals, signada a Roma el 4 de novembre de 1950 i ratificada per 45 Estats (encara que no tots ells han ratificat tots els protocols posteriors),³ és la norma bàsica sobre la matèria, malgrat que també han de ser tinguts en compte els arts. 8,

10 i 14.⁴ Aquest últim recull el principi d'igualtat i no discriminació «per raons de sexe, raça, color, llengua, religió, opinions polítiques o altres, origen nacional o social, pertinença a una minoria nacional, fortuna, naixement o qualsevol altra situació».

L'art. 9 disposa que «1. Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió; aquest dret implica la llibertat de canviar de religió o de conviccions, així com la llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions individualment o col·lectivament, en públic o en privat, per mitjà del culte, l'ensenyament, les pràctiques i l'observança dels ritus. 2. La llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions no pot ser objecte de més restriccions que aquelles, previstes per la Llei, que constitueixin mesures necessàries, en una societat democràtica, per a la seguretat pública, la protecció de l'ordre, de la salut o de la moral públiques, o la protecció dels drets o les llibertats dels altres».

És evident la similitud d'aquesta formulació amb l'art. 18 de la Declaració Universal de Drets Humans. El paràgraf 1 és idèntic, mentre que els Estats europeus afegiren el paràgraf 2 com a clàusula de salvaguarda de les diverses circumstàncies específiques de cada país. Hom observarà, amb tot, que la justificació d'aquestes mesures restrictives té una clara limitació en els postulats d'una societat democràtica; és més preocupant que aquestes restriccions només es prediquen de la llibertat de manifestar la religió o creences, i no de la resta de les activitats religioses (culte, ensenyament...). Tot i garantir i defensar la llibertat religiosa, hom apunta una certa desconfiança dels Estats davant el dret de manifestació i proselitisme religiós.

La jurisprudència ha mostrat una gran tendència a relacionar íntimament la manifestació religiosa amb la llibertat d'expressió, regulada a l'art. 10.1: «Tota persona té dret a la llibertat d'expressió. Aquest dret comprèn la llibertat d'opinió i la llibertat de rebre o de comunicar informacions o idees sense que hi pugui haver ingerència d'autoritats públiques i sense consideració de fronteres. El present article no impedeix que els Estats sotmetin les empreses de radiodifusió, de cinematografia o de televisió a un règim d'autorització prèvia».⁵

Per la seva banda, l'art. 8 del Conveni disposa que «tota persona té dret al respecte de la seva vida privada i familiar, del seu domicili i de la seva correspondència. / 2. No hi podrà haver ingerència de l'autoritat pública en l'exercici de aquest dret, sinó en tant aquesta ingerència estigui prevista per la Llei i constitueixi una mesura que, en una societat democràtica, sigui necessària per a la seguretat nacional, la seguretat pública, el benestar econòmic del país, la defensa de l'ordre i la prevenció del delictes, la protecció de la salut o de la moral, o la protecció dels drets i les llibertats dels altres».

ingerència de l'autoritat pública en l'exercici de aquest dret, sinó en tant aquesta ingerència estigui prevista per la Llei i constitueixi una mesura que, en una societat democràtica, sigui necessària per a la seguretat nacional, la seguretat pública, el benestar econòmic del país, la defensa de l'ordre i la prevenció del delictes, la protecció de la salut o de la moral, o la protecció dels drets i les llibertats dels altres».

CONCEPTE DE MANIFESTACIÓ RELIGIOSA

El concepte de «manifestació» (anunci religiós) i proselitisme ha anat sorgint en la jurisprudència europea a propòsit dels límits de la llibertat religiosa prevists a l'art. 9 del Conveni de Roma; sobre la llibertat religiosa, a més, la doctrina jurídica ha elaborat alguns estudis certament valuosos.⁶

Hom advertirà aquí que els pronunciaments jurisprudencials sobre llibertat religiosa, i més en concret sobre manifestació de les creences i proselitisme, han estat més aviat tardans, sobretot en comparació amb l'abundant tractament del dret de llibertat d'expressió i informació.

Precisament en virtut d'aquest estudi de la llibertat d'expressió la Comissió Europea va iniciar el plantejament d'algunes delimitacions que posteriorment han influenciat el tractament de l'anunci religiós. En aquest sentit, fou pioner el cas *Arrowsmith vs. Regne Unit*, sobre el qual la Comissió es pronuncià tot rebutjant l'admissibilitat en decisió de 12 d'octubre de 1978.⁷ El cas no plantejava cap qüestió religiosa, sinó la llibertat de manifestar la pròpia ideologia; Pat Arrowsmith era una ciutadana britànica, pacifista activa, que havia estat condemnada a pena de presó per repartir fulletons entre els soldats destinats a Irlanda del Nord, en els quals s'oposava radicalment a la política militarista del govern de Londres en la regió. La Comissió rebutjà la demanda per l'aplicació d'un plantejament evidentment formalista,⁸ que al meu parer amagava raons polítiques de fons (per tal de no qüestionar, en el 1978, l'actuació britànica davant les activitats violentes de l'IRA). Per tal de no admetre que en el cas de Pat Arrowsmith s'havia conculcat el dret a la llibertat d'expressió, la Comissió distingí entre *manifestació* d'una determinada religió o creença, i altres actes *motivats* per aitals creences. Només el primer, el dret de manifestació *stricto sensu*, quedaria així protegit per l'art. 9.1 de la Convenció, com diria la decisió: «quan les accions dels individus no expressen realment les creences en qüestió, no poden considerar-se com aitals protegides per l'art. 9.1, malgrat que estiguin motivades o influenciades per elles».

Aquesta distinció podria ser possible teòricament, però a la pràctica es fa difícil distingir entre expressar directament una creença i obrar en conseqüència. Per a la pacifista Pat Arrowsmith, l'expressió de la seva ideologia es confonia amb l'acció directa: repartir pamflets no només entre els simples ciutadans, sinó fins i tot entre els directament implicats, els soldats britànics. En canvi, la Comissió va entendre que els arts. 9.1 i 10.1 només protegien la *simple* expressió, no l'acció. No és estrany que alguns membres de la Comissió dissentissin en aquests aspectes.⁹

Per a la formulació del concepte d'anunci religiós, aquesta distinció prèvia també té la seva importància pràctica: només l'expressió directa d'una fe religiosa pot ser considerada manifestació o *ensenyament* segons l'art. 9.1, però altres actes derivats o motivats per la fe, diferents del culte religiós (com pot ser-ne l'acció social o de beneficència), no queden protegits sota aquest el concepte d'anunci religiós.

Tot i garantir i defensar la llibertat religiosa, es pot apreciar una certa desconfiança dels Estats davant el dret de manifestació i proselitisme religiós

Una segona limitació al concepte de manifestació religiosa es presentà amb la decisió de la Comissió respecte al cas Pastor X & Església de la Cienciologia vs. Suècia, que el 5 de maig de 1979 rebutjà també l'admissió a tràmit de la demanda.¹⁰ En unes publicacions d'aquesta secta s'anunciava l'aparell denominat Electròmetre d'Hubbard, que tenia per finalitat «mesurar l'estat

La jurisprudència ha mostrat una gran tendència a relacionar íntimament la manifestació religiosa amb la llibertat d'expressió

de les característiques elèctriques del 'camp estàtic' que envolta el cos, i destinat així a indicar si la persona que es confessa ha estat descarregada del pes espiritual dels seus pecats». L'administració sueca prohibí que la propaganda esmentés que aquell instrument era «inestimable per a mesurar l'estat mental de la persona», car considerà que aquesta afirmació no s'ajustava a la veritat objectiva i implicava propaganda enganyosa, però els recurrents pretenien que tal afirmació queia sota la manifestació o anunci religiós.¹¹ La Comissió va entendre que l'art. 9 no protegeix «les declaracions de pretesa fe religiosa que apareguin com 'arguments' de venda en anuncis de natu-

ralesa purament comercial promoguts per un grup religiós. A aquest propòsit, la Comissió desitjaria establir una distinció entre anuncis de caràcter merament 'informatiu' o 'descriptiu', i anuncis comercials en els que s'ofereixen objectes en venda». La finalitat de lucre comercial no pot, per tant, aixoplugar-se sota el dret de manifestar una creença o anunciar una fe religiosa.¹²

MANIFESTACIÓ RELIGIOSA I ACTUACIÓ DE LES ADMINISTRACIONS PÚBLIQUES

La sentència sobre el cas Kjeldsen, Busk Madsen & Pedersen vs. Dinamarca (7 de desembre de 1976)¹³ introduí per primer cop una al·lusió al proselitisme, en una consideració directament negativa i sense relació directa amb l'anunci religiós lícit. Els recurrents, pares de família, entenien que l'Estat danès abusava de les seves competències en obligar als seus fills a cursar la matèria d'educació sexual a l'escola pública, i sol·licitaven que en fossin dispensats per tal d'assumir ells mateixos aquesta responsabilitat, o bé que se'ls facilités l'assistència gratuïta a una escola privada. La decisió va rebutjar el recurs per entendre que l'Estat no estava obligat a compensar als pares que decidien un altre tipus d'educació, però emprà per primera vegada l'expressió «proselitisme intempestiu» associada a la imprudència o la falta de discerniment de mestres poc escrupulosos.

En efecte, malgrat que la sentència absolgué l'Estat danès, reconeixia que el sistema d'ensenyament públic pot afavorir actuacions de proselitisme ideològic per part dels mestres: «Assurément, des abus peuvent se produire dans la manière dont telle école ou tel maître applique les textes en vigueur et il incombe aux autorités compétentes de veiller avec le plus grand soin à ce que les convictions religieuses et philosophiques des parents ne soient pas heurtées à ce niveau par imprudence, manque de discernement ou prosélytisme intempestif» [n. 54].

L'objecte de protecció, en aquest cas, era el dret dels pares a decidir el tipus d'educació dels seus fills en l'àmbit ideològic i religiós. Però el més interessant fou precisament que aquesta pri-

mera al·lusió al proselitisme, encara que no aprofundís aleshores la seva anàlisi, es referia a aspectes d'imposició ideològica estatal.

Més endavant, altres decisions del Tribunal han tractat aspectes més o menys relacionats.

El cas Darby vs. Suècia (sentència de 23 d'octubre de 1990)¹⁴ presentava, sota un problema tributari, una qüestió de llibertat religiosa. El recurrent, d'origen britànic però de nacionalitat finesa, treballava el 1977 com a metge per als ferrocarrils suecs a Gävle (Suècia). Allà tenia llogat un apartament, però passava els caps de setmana en família a l'illa de Lemland (dins l'arxipèlag finès neutral i desmilitaritzat d'Åland, al sud del golf de Botnia). A finals de 1981, passà a exercir a la sanitat pública de Norrtälje (Suècia), i des d'agost de 1986, va exercir al seu arxipèlag. Per una sèrie concatenada de diverses circumstàncies legals, entre els anys 1979 i 1981 es va veure obligat a pagar la totalitat de l'impost eclesiàstic municipal, malgrat no pertànyer a l'Església de Suècia (una Església d'Estat), i tampoc podia beneficiar-se de la reducció del 30% aplicada als estrangers residents a Suècia que no pertanyessin a l'esmentada Església, car el seu cas concret no estava contemplat a la llei tributària.

El Tribunal no decidí que es tractava d'una violació de la llibertat religiosa protegida per l'art. 9 del Conveni, però sí una violació del principi d'igualtat protegit per l'art. 14. Però allò més interessant és que la sentència acordà compensar el recurrent pel dany moral patit; en efecte, malgrat que avaluà molt a la baixa la indemnització reclamada, i que rebutjà entre les causes d'aquest dany l'estrès provocat pels diferents processos, va admetre en canvi la resta dels motius al·legats pel perjudici, entre ells, «el sofriment per haver de contribuir directament a les activitats religioses d'una Església estrangera» [n. 39].¹⁵ Encara que indirectament, per tant, el Tribunal confirmà la tesi del recurrent de que l'Estat suec l'havia obligat a participar contra la seva voluntat en el desenvolupament de l'Església sueca. És més: el propi Darby, per altra part, havia aconseguit que el Parlament de Suècia modifiqués la legislació, ja que era evident que la seva protecció a l'Església de Estat estava derivant cap a un larvat proselitisme.

Els casos Valsamis vs. Grècia i Efstratiou vs. Grècia (ambdues decisions de 18 de desembre de 1996)¹⁶ presenten circumstàncies idèntiques: els pares havien obtingut efectivament que els seus fills fossin dispensats de la classe de religió, però pretenien també que se'ls alliberés de participar a les festes i desfilades escolars que tradicionalment s'organitzaven per a commemorar el dia de la pàtria, etc. El Tribunal va entendre que en aquest cas no hi havia violació de l'art. 9 del Conveni de Roma: «La Cour relève d'emblée que Mlle Efstratiou a été dispensée de l'enseignement religieux et de la messe orthodoxe comme elle le sollicitait en faisant état de ses propres convictions religieuses. Elle a déjà jugé, aux paragraphes 32 à 34 ci-dessus, que l'obligation de participer au défilé scolaire n'était pas de nature à heurter les convictions religieuses des parents de l'intéressée. La mesure contestée n'a pas davantage constitué une ingérence dans son droit à la liberté de religion (voir notamment l'arrêt Johnston et autres c. Irlande du 18 décembre 1986...)» [n. 42].¹⁷

Alguns usos de l'Estat, tot i ser tradicionals, estan massa vinculats a un significat religiós com per ser «neutralitzats» pel sols fet d'introduir la laïcitat formal en l'ordenament jurídic

En efecte, en el cas *Johnston vs. Irlanda*, el Tribunal havia considerat que la inexistència en aquest país d'una legislació que permetés el divorci civil no significava una violació de la llibertat religiosa: «Le premier requérant se prétend aussi heurté dans sa conscience par l'impossibilité de vivre avec la deuxième requérante autrement que dans le cadre de relations extraconjugales. Il en résulterait une violation de l'article 9 de la Convention, qui garantit à toute personne le 'droit à la liberté de pensée, de conscience et de religion'. Cette thèse, combattue par le Gouvernement et rejetée par la Commission, se double de l'allégation d'une discrimination en matière de conscience et de religion, contraire à l'article 14 combiné avec l'article 9. La liberté de Roy

Johnston d'avoir des convictions et de les manifester ne se trouve assurément pas en cause. Il se plaint là encore, en substance, de l'inexistence du divorce en droit irlandais, question à laquelle l'article 9, pris dans son sens ordinaire, ne s'étend pas selon la Cour» [nos. 62-63]. El Tribunal, doncs, es mantenia ferm en el seu principi de que el dret protegit pels arts. 9 i 10 de la Convenció comprèn tenir unes conviccions (ideològiques i religioses) i manifestar-les, però no altres conseqüències d'actuació, com obtenir un estatut especial dins l'ordenament estatal; en

certa manera, els arguments dels demandants del cas *Johnston*, traslladats al present, podrien ser els mateixos que els d'un musulmà a Espanya que pretengués que la legislació civil li permetés la poligàmia per tal de respectar-li la seva llibertat religiosa.

En el cas *Thlimmenos vs. Grècia* (sentència del 6 d'abril del 2000),¹⁸ el demandant era un Testimoni de Jehovà que havia estat condemnat per insubordinació per un tribunal militar grec perquè, en època de mobilització (1983), s'havia negat a vestir l'uniforme. Més endavant, el juny de 1988, el demandant s'havia presentat a unes oposicions de censor jurat de comptes, obtenint el segon lloc, però no fou nomenat a causa de la condemna anterior. El cas, per tant, implicava dos moments concatenats: la justícia de l'antiga condemna, i els efectes nocius que aquesta havia comportat després. El Tribunal d'Estrasburg va apreciar violació de l'art. 6 de la Convenció car el demandant no havia aconseguit fer valer els seus drets amb suficients garanties en un moment i altre del cas, però també estimà una violació de l'art. 14 en relació amb l'art. 9. El raonament era interessant: el Tribunal no entrava a jutjar l'oportunitat de les lleis gregues sobre l'exercici d'una professió (això no és contingut a les disposicions de la Convenció), sinó perquè la primera condemna, partint d'un prejudici religiós que no havia admès les objeccions pacifistes de les creences del demandant, continuava provocant conseqüències discriminatòries.

La resolució del cas *Thlimmenos* provocava l'extensió dels conceptes d'igualtat i llibertat religiosa, però les al·legacions del demandant d'alguna forma havien plantejat que l'Estat grec exercia un cert tipus de proselitisme favorable a la religió majoritària (l'Església ortodoxa) i contrari a la d'aquell ciutadà: aquesta argumentació fou rebutjada pel Tribunal. En certa manera, la mateixa sospita de que l'Estat grec afavoria a la Confessió majoritària es trobava present en el cas de l'Església Catòlica de *Canea vs. Grècia* (sentència de 16 de desembre de 1997), en el qual el Tribunal sentencià a favor del recurrent, el bisbe catòlic de les illes de Syros, Milos, Thira i Creta, ja que l'ordenament grec, en negar el reconeixement de personalitat jurídica a les parròquies i

institucions de l'Església Catòlica, havia impedit el seu dret de defensa processal en certs litigis patrimonials davant la jurisdicció grega ordinària.¹⁹

En el cas *Buscarini & altres vs. San Marino* (sentència de 18 de febrer de 1999),²⁰ els demandants, elegits al 1993 com a representants per al Parlament de la República, sol·licitaren prestar el jurament de llur càrrec sense fer referència als textos religiosos previstos en la llei. Malgrat que en un principi van actuar segons el seu propòsit, una resolució del propi Parlament declarà que havia estat un acte invàlid, per la qual cosa foren intimats a repetir-lo d'acord amb la legislació vigent. Varen obeir aquesta resolució, no sense advertir que es produïa una violació de llur llibertat religiosa i de consciència. Amb tot, el seu cas provocà un canvi legal perquè, a partir de la Llei 115/1993, els elegits poguessin escollir jurar segons la fórmula tradicional, o canviar la referència als Evangelis per la frase «pel meu honor»; per a altres càrrecs es mantingué en vigor només la fórmula tradicional.

Evidentment el cas es presentà davant la Comissió Europea i el Tribunal d'Estrasburg per motius polítics més que estrictament jurídics. Els diputats electes ja havien presentat, com un dels punts de la campanya electoral, la seva futura negativa a prestar el jurament tradicional, i entengueren que se'ls obligava a fer-ho a causa d'un esperit d'imposició i revenja política. Mercès a una encertada exposició, la seva defensa va poder esquivar l'excepció de no haver esgotat prèviament les instàncies judicials internes; ara sol·licitaven un reconeixement al més alt nivell, i el pagament d'un rescabament simbòlic (1 lira italiana). La sentència entengué que efectivament hom havia violat la llibertat religiosa i de consciència dels recurrents protegida per l'art. 9 de la Convenció, malgrat que la República de San Marino havia objectat que la fórmula del jurament impugnat era només la rebuda per tradició històrica, ja que l'Estat era actualment laic i per això la fórmula no tenia pròpiament sentit religiós, de forma anàloga com les festes del calendari civil no tenien necessàriament connotacions religioses malgrat el seu origen indubtablement cristià; també va entendre el Tribunal que la pròpia decisió constituïa suficient rescabament moral. D'aquests arguments i decisions es desprèn, per tant, que alguns usos de l'Estat, tot i ser tradicionals, estan massa vinculats a un significat religiós com per ser «neutralitzats» pel sols fet d'introduir la laïcitat formal en l'ordenament jurídic; imposar aquests usos, sense possibilitat d'excepció o lliure elecció, converteix l'Estat en propagador *de facto* d'una opció religiosa. L'Estat, per tant, pot presentar-se com un competidor indirecte en la confrontació de l'anunci religiós.

En el cas *Riera Blume i altres vs. Espanya* (sentència de 14 d'octubre de 1999),²¹ els recurrents, pertanyents al grup CEIS –una secta considerada destructiva per la Generalitat de Catalunya–, es van veure separats dels seus correligionaris pels Mossos d'Esquadra en connivència amb llurs familiars, per tal de ser sotmesos durant deu dies a un procés de «desprogramació psíquica» del programa de dependència amb què la secta els havia captat. Aquesta «desprogramació» no va obtenir els efectes previstos, car els afectats, un cop recuperada la llibertat, denunciaren els fets, però les diverses instàncies judicials espanyoles no atengueren els seus arguments, sinó que van absol-

Tot i que la llibertat religiosa sigui una qüestió de consciència, implica també manifestar-la i inclou el dret d'intentar convèncer d'altres

dre l'actuació de les autoritats. El criteri en que es basaven aquestes decisions no eren arguments jurídics, sinó fàctics: que els implicats havien estat conduïts voluntàriament cap al seus familiars i que, a l'hotel on se'ls realitzà la «desprogramació», no eren vigilats per la policia, sinó pels seus

propis familiars i per col·laboradors d'una associació privada. El Tribunal Constitucional havia rebutjat el recurs d'empara contra la sentència del Suprem per altres motius, especialment per entendre que no existeix un dret fonamental per aconseguir la condemna penal d'una persona, que era el que sol·licitaven els interessats.

Davant la Comissió Europea i posteriorment el Tribunal de Drets Humans, al·legaren infracció dels arts. 3, 5, 8 i 9 de la Convenció de Roma. El Tribunal estimà la demanda per considerar infringit l'art. 5 (i indirectament l'art. 9), i condemnà

l'Estat espanyol a través d'una valoració distinta dels fets, per la qual les suposades «bones intencions» de la policia i els familiars i la manca d'intenció delictiva de cap manera canviava la naturalesa jurídica de la detenció il·legal i la violació de la llibertat religiosa. La decisió causà polèmica per la forma d'actuar de la policia, poc respectuosa i massa expeditiva, amb un problema de difícil enjudiciament, i continuà en la línia de la jurisprudència europea sobre abús de les autoritats estatals en privacions de llibertat, tot citant els anteriors casos Engel (1976), Guzzardi (1980) i Amuur (1996).

En el cas de la secta CEIS semblava evident que les autoritats havien prejudicat com a perniciosos les activitats de la secta, i encara que segurament tenien raó, no havien optat per un procediment penal d'associació il·lícita que ho demostrés i les condemnés, sinó que s'havien decidit per una actuació directa, una mena de «confrontació de proselitismes»: al proselitisme abusiu de la secta (probablement despersonalitzador, enganyós, obtingut per pressió psicològica...), n'havien intentat oposar un altre de signe contrari (la «desprogramació»²²), que no respectava suficientment la llibertat de consciència d'uns adults en possessió de la seva capacitat civil d'obrar. Les autoritats, doncs, tot i actuar per motius de finalitats raonables (evitar el mal social, com deia la sentència del Tribunal Suprem espanyol), havien emprat mètodes massa similars als del proselitisme abusiu que volien desarrelar.

ACTUACIÓ ABUSIVA DE CONFESSIONS RELIGIOSES

Com era d'esperar, la noció central sobre anunci religiós i proselitisme havia de provenir de l'actuació de les confessions religioses.

El famós cas Kokkinakis vs. Grècia (sentència de 25 de maig de 1993)²³ marcà una fita històrica en tractar directament la relació entre proselitisme i llibertat religiosa,²⁴ a partir del concepte de «proselitisme intempestiu» que havia insinuat el cas Kjeldsen, Busk Madsen & Pedersen vs. Dinamarca. El recurrent, ja ancià i membre dels Testimonis de Jehovà des de la seva joventut, considerà que l'Estat grec havia violat diversos articles de la Convenció de Roma

(arts. 9, 10, 14 i altres) per haver apreciat proselitisme il·lícit en la seva acció de presentar-se al domicili de la Sra. Kyriakaki, esposa d'un xantre de l'Església Ortodoxa Grega, per a anunciar-li la seva religió en exposar-li la seva concepció de les Sagrades Escripures. Fou només una breu conversa, però en ella el recurrent amagà la seva afiliació religiosa; la jurisdicció grega el condemnà per haver intentat que la Sra. Kyriakaki canviés de religió mitjançant aquesta ocultació i abusant de la falta de preparació intel·lectual de la dona del xantre; s'havia donat, per tant, un cas de proselitisme, prohibit expressament per l'art. 13.2 de la Constitució grega i tipificat com a delicte a l'art. 4 de la Llei 1363/1938 i a l'art. 2 de la Llei 1672/1939.

Cal esmentar el concepte de proselitisme de la llei grega: «Hom entén per proselitisme, en particular, tota temptativa directa o indirecta de penetrar en la consciència religiosa d'una persona de confessió diferent amb l'ànim de modificar les seves creences, ja sigui sota qualsevol classe d'incentiu o promesa de incentiu o ajuda moral o material, ja sigui per mitjans fraudulents, ja abusant de la seva inexperiència, de la seva confiança, del seu estat de necessitat, de la seva debilitat intel·lectual o de la seva innocència» (art. 2.2 de la Llei 1672/1939).²⁵

La jurisprudència grega, per la seva part, ha anat delimitant aquest concepte de proselitisme, i cal reconèixer que, des de posicions molt dures contra les confessions minoritàries, a partir de la Constitució de 1975 (que va ampliar la noció de proselitisme a les activitats realitzades contra qualsevol confessió) la interpretació s'ha suavitzat.²⁶ Així, la jurisprudència majoritària defensa avui que no constitueix delicte de proselitisme la simple discussió de creences amb Testimonis de Jehovà, o la distribució de fulletons de porta a porta (Tribunal d'Apel·lació de Patras, sentència 137/1988) o a la via pública (Tribunal d'Apel·lació de Lasissa, sentència 749/1986), o la explicació sense subterfugis del credo de la secta a un ortodox (Tribunal Correccional de Trikala, decisió 186/1986); tampoc no basta la condició de «pagès il·letrat» per considerar demostrat l'abús de la seva «innocència» (Tribunal de Cassació, sentència 1955/1978).

El demandant davant el Tribunal d'Estrasburg posà de relleu la dubtosa compatibilitat de l'art. 4 de la Llei 1363/1938 amb l'art. 9 de la Convenció de Roma, tot subratllant la dificultat lògica i jurídica de distingir entre proselitisme (prohibit per l'ordenament grec) i «llibertat de canviar de religió o de conviccions, així com la llibertat de manifestar la seva religió o les seves conviccions... per mitjà del culte, l'ensenyament, les pràctiques i l'observança dels ritus» (art. 9.1).

La sentència del Tribunal aportà uns principis bàsics i els seus corresponents criteris d'aplicació.

a) Considerà que la llibertat de pensament, consciència i religió es vital per a la societat democràtica.

b) Que, tot i que la llibertat religiosa és matèria de consciència individual, implica la llibertat de manifestar les creences, per paraules o actes, de forma individual o col·lectiva, la qual cosa comporta el dret d'intentar convèncer d'altres, sense el qual l'art. 9 seria inútil.²⁷

La doctrina del Tribunal d'Estrasburg implica el respecte mutu en la llibertat d'expressió entre opcions que poden trobar-se enfrontades

c) És necessari distingir entre anunci religiós i proselitisme abusiu.²⁸ Per al Tribunal, l'autèntica evangelització correspon al primer, mentre el segon és la seva corrupció o deformació. Per a exemplificar alguns actes de proselitisme abusiu, va recórrer a un informe elaborat pel Consell Ecumènic de les Esglésies de 1956, els criteris del qual parcialment coincidien amb els previstos per la legislació grega: oferir avantatges materials o socials, exercir una pressió abusiva sobre persones en situació de crisi o de necessitat, recórrer a la violència o al «rentat de cervell». Com a criteri general, el proselitisme abusiu no és compatible amb el respecte a la llibertat de pensament, de consciència i de religió dels altres.

La sentència no es pronuncià sobre la presumpta violació de l'art. 10 (llibertat d'expressió), perquè considerà que quedava inclosa en la seva valoració de l'art. 9. Va remarcar així que la lliure expressió d'una creença o d'una fe religiosa forma part de la seva pròpia llibertat i dret a ser protegida.

En definitiva, el cas Kokkinakis serví per donar entrada a una certa elaboració del concepte de proselitisme i per qüestionar la jurisprudència grega. Però l'intent encara era tímid; així ho deia MARTÍNEZ-TORRÓN: «para mí es una incógnita la razón por la que el Tribunal europeo se ha

limitado a una solución cosmética del conflicto, absteniéndose de llegar a la causa que lo producía (...); me refiero a la insólita vigencia de una norma que castiga con pena de prisión el proselitismo religioso, y que constituye un caso único entre los países miembros del Consejo de Europa. Es posible que el Tribunal no haya querido provocar un eventual problema interpretativo entre el Convenio europeo y la Constitución de Grecia».²⁹ Em sembla que aquest autor apuntava en la direcció correcta, tot tenint en compte la tendència històrica del Tribunal d'Estrasburg de respectar dins del que és possible la lletra de la legislació interna dels Estats, centrant-se en la seva aplicació. Però

els pronunciaments posteriors sobre casos grecs semblants (Manoussakis, Larissis...) han anat augmentat la pressió del Tribunal contra la legislació grega, encara que sense qüestionar la Constitució.

Els casos Manoussakis vs. Grècia (sentència de 26 de setembre de 1996)³⁰ i Tsavachidis vs. Grècia (sentència de 21 de gener de 1999)³¹ presenten característiques molt similars. Eren ciutadans grecs pertanyents als Testimonis de Jehovà que iniciaren activitats religioses en locals oberts al públic, i que van ser denunciats perquè no havien obtingut l'autorització de l'autoritat eclesiàstica local i del Ministeri d'Educació i Cultes; el Tribunal correccional grec obrí una causa contra ells.

En el cas Manoussakis, el Tribunal correccional de Primera Instància desestimà la denúncia perquè va entendre que «la reunió d'adeptes de qualsevol dogma, en absència d'actes de proselitisme, és lliure encara que no existeixi autorització» [n. 13]. Però aquesta decisió fou apel·lada, i el Tribunal d'Apel·lació va emetre una sentència condemnatòria perquè «els acusats havien transformat la sala llogada en casa d'oració, és a dir, en un petit temple destinat a l'adoració de Déu per a un cercle restringit de persones, en contraposició a un edifici públic consagrat al culte a Déu

per a tots sense distinció...»; els condemnats, sense l'autorització preceptiva, havien obert l'accés del local a d'altres, «sobretot als seus correligionaris Testimonis de Jehovà (cercle restringit de persones)... En aquest lloc, ells reten culte a Déu amb actes d'oració i adoració (predicació, lectura de les Escripures santes, lloances i pregàries), i no es limiten a simples reunions de deixebles i lectura de l'Evangeli...» [n. 15]. La causa de la condemna, per tant, eren les activitats considerades proselitistes, tot i reconèixer la sentència que es feien en un local tancat i d'accés restringit.

Els afectats recorregueren al Tribunal de Cassació, tot sostenint que l'obligació d'obtenir llicència d'obertura per a un local religiós no ortodox violava els arts.

11 i 13 de la Constitució Grega i els art. 9 i 11 de la Convenció Europea. Aquests arguments foren rebutjats pel Tribunal de Cassació adduint el criteri de què la llibertat religiosa no és un dret sense límits, i pot quedar sotmès a un cert control: «és necessari comprovar si es tracta d'una religió coneguda i no d'una religió oculta, que no atempti a l'ordre públic ni a la moral, i que no hi hagi actes de proselitisme, prohibits per l'art. 13.2 de la Constitució...» [n. 17]. A més, va concloure que aquests límits no violaven la Convenció Europea.

El Tribunal d'Estrasburg estimà per unanimitat, entre altres consideracions i en una llarga anàlisi que desenvolupava la doctrina establerta al cas Kokkinakis, que calia apreciar el recurs per violació de l'art. 9 de la Convenció de Roma.

En efecte, fou rebutjat el criteri del Govern grec, segons el qual és necessari un sistema d'autorització prèvia a l'obertura de locals religiosos, per consideracions històriques. La finalitat dels recurrents, per tant, no seria atacar la seva condemna, sinó lluitar per l'abolició del sistema: «Des impératifs d'ordre public justifiaient que la création d'un lieu de culte soit soumise au contrôle de l'État. Ce contrôle s'exerce en Grèce à l'égard de toutes les confessions, sans quoi il serait à la fois inconstitutionnel et contraire à la Convention. Or les témoins de Jéhovah ne sont pas dispensés des impératifs d'une loi qui concerne la population tout entière. La création d'une église ou d'une maison de prière en Grèce serait souvent utilisée comme mode de prosélytisme, notamment par les témoins de Jéhovah qui exercent un prosélytisme intensif enfreignant ainsi la loi que la Cour elle-même avait jugée conforme à la Convention (arrêt Kokkinakis)» [n. 42]. L'Estat grec, per tant, assenyalava l'autèntica motivació de la seva legislació: que la llibertat d'obertura de llocs de culte no fomentés el proselitisme... Alhora, el proselitisme dels Testimonis de Jehovà era deslegítimat per ser *intensiu*, és a dir, particularment insistent i inmoderant.

El Tribunal, per contra, considerà que la legislació grega, que obliga a una llicència prèvia per a obrir un lloc de culte (amb excepció de l'Església ortodoxa grega), permet una ingerència profunda de les autoritats polítiques, administratives i eclesiàstiques, en l'exercici de la llibertat religiosa, malgrat que la pròpia jurisprudència grega hagi limitat la intervenció del ministre ortodox a un caràcter simplement consultiu. Però l'ordenament habilita al Ministre de Cultes no només a comprovar si el nombre de fidels que sol·liciten una autorització és autèntic, sinó a apre-

Les expressions en forma de signes ostensibles responen a actituds no només de defensa de la pròpia identitat, sinó un mena d'anunci religiós que lluita per ésser present enmig d'un món tan fragmentat i alhora globalitzat

Darrerament el camp jurisprudencial sobre la llibertat religiosa s'ha vist ampliat, i alguns dels indicadors que fa pocs anys s'anunciaven, ara ja són realitat

ciar l'existència d'una *necessitat real* d'obrir el lloc de culte per part dels sol·licitants, i hom pot seguir aquest criteri per rebutjar la petició.³² En canvi, la sentència afirmà que el dret a la llibertat de religió, tal com l'entén la Convenció, exclou tota apreciació per part de l'Estat sobre la legitimitat de les creences religioses o sobre les seves modalitats d'expressió.³³

La conseqüència és que, essent jurisprudència ja acceptada que la forma d'anunciar una religió és una modalitat de la seva expressió i ensenyament, l'Estat no pot entrar a jutjar-la com a requisit previ per la seva autorització, més enllà del que està previst en les lleis penals comunes sobre activitats il·lícites.

El cas Tsavachidis, per part seva, va seguir passos anàlegs en la jurisdicció grega, però provocà un cert escàndol polític, ja que un diari de gran difusió descobrí que el Servei Nacional d'Intel·ligència havia elaborat informes confidencials sobre ciutadans grecs de religió no ortodoxa, en els quals eren tractats de forma molt discriminatòria. Ja iniciat el procés davant el Tribunal d'Estrasburg, el Govern grec devia entendre que probablement seria pronunciada una sentència contrària per les similituds amb el cas Manoussakis, i així arribà a un acord amb els recurrents i el recurs fou arxivat en 1999.

Com en el cas Kokkinakis, la sentència del cas Larissis & altres vs. Grècia (24 de febrer de 1998)³⁴ també aportà un notable desenvolupament de la jurisprudència sobre llibertat i anun-

ci religiós, i les pertinents consideracions doctrinals. S'uniren en litisconsorci diversos recurrents amb reclamacions de característiques semblants. Tots els interessats pertanyien a l'Església Evangèlica Pentecostal; dos d'ells, oficials del Exèrcit de l'Aire grec, havien estat condemnats per induir els seus subordinats a rebre propaganda religiosa abusant de la superioritat jeràrquica, si bé un d'aquests subordinats semblava haver-hi consentit ja que durant el judici, digué que li agradava mantenir discussions teològiques amb aquests oficials; el tercer recurrent, un civil, havia estat condemnat per adreçar el seu proselitisme vers una dona divorciada, semblava que abusant de la situació de desorientació i crisi provocada pel divorci. Els recurrents al·legaren violació dels arts. 7, 9, 10, 14 i altres. La decisió no aprecia el recurs dels militars condemnats, però sí el del recurrent civil, renovant i perfilant els arguments del cas Kokkinakis.

En efecte, el Tribunal va repetir que, tot i que la llibertat religiosa sigui una qüestió de consciència, implica també manifestar-la i inclou el dret d'intentar convèncer d'altres. Però com que l'art. 9 no protegeix qualsevol acte motivat o inspirat per una religió o creença, i en particular no protegeix el proselitisme no respectuós (com aquell que intenta oferir avantatges materials o socials, o exercit amb una pressió abusiva),³⁵ la decisió del Tribunal devia analitzar si les mesures preses contra els recurrents estaven justificades i eren proporcionades, tot posant en relació els drets i llibertats d'uns i altres. Per això distingí entre l'àmbit militar dels fets i l'àmbit civil.

Va entendre el Tribunal que l'estructura jeràrquica, característica de la condició militar, «peut donner une certaine coloration à tout aspect des relations entre membres des forces armées, de sorte qu'un subordonné a du mal à repousser un supérieur qui l'aborde ou à se sous-

L'expressió i l'anunci religiós són, pel que sembla, imperatius de la vivència religiosa activa, per la qual cosa no podran ser reclosos a l'àmbit privat

traire à une conversation engagée par celui-ci. Ce qui, en milieu civil, pourrait passer pour un échange inoffensif d'idées que le destinataire est libre d'accepter ou de rejeter peut, dans le cadre de la vie militaire, être perçu comme une forme de harcèlement ou comme l'exercice de pressions de mauvais aloi par un abus de pouvoir» [n. 51].

En el cas concret que hom jutjava, dos dels soldats declararen que es van sentir obligats a prendre part en les discussions religioses a causa del grau superior dels oficials, i que els incomodaven aquestes insistències. La sentència precisava que els oficials no havien proferit amenaces o avantatges incitadors, però això no havia evitat que tots dos soldats se sentissin constrets i sotmesos a una certa pressió a causa del diferent grau militar, encara que aquesta pressió no fos deliberada.³⁶ El Tribunal, per tant, aplicava aquí la tradicional teoria de la por reverencial en els actes de voluntat, i més concretament l'anomenada «suposició de mals», tan coneguda per la jurisprudència i doctrina canòniques sobre el matrimoni. El criteri jurídic subjacent per al notable grau de llibertat que el Dret canònic exigia per casar-se sembla haver estat també el criteri seguit per a considerar la legitimitat de l'anunci religiós: no pot estranyar-nos, ja que tots dos actes impliquen conseqüències radicals per a la persona, que probablement determinarà la seva vida segons aquesta decisió, la qual només pot ser presa en consciència.

La sentència també assenyalava que, tot i que no sempre les converses sobre temes religiosos hagin de prendre en el mitjà militar l'aspecte d'imposicions, els Estats tenen legitimitat per dictar mesures que protegeixin els subordinats. En aquest cas, per altra part, les mesures acordades no havien estat particularment severes, i tenien un caràcter més preventiu que repressiu, car no serien executòries si els implicats no reincidien durant els tres anys següents.

El mateix criteri aplicat a l'àmbit militar fou emprat per apreciar l'altre recurs en l'àmbit civil. En aquest cas, no s'havien donat les circumstàncies abusives abans esmentades; fins i tot hom va entendre que el cas no comportava gravetat ja que la Sra. Zounara, que es trobava en certa crisi provocada pel seu divorci, havia pogut prendre la decisió lliure de trencar tot vincle amb l'Església Pentecostal.³⁷ Malgrat que la sentència no ho deia directament, deixava entendre que l'absència de llibertat de l'afectada era negada pel seus propis actes.

Tots ens veiem constrenyits a haver de tolerar i comprendre expressions religioses que estan en desacord amb els nostres sistemes vitals més íntims, si volem alhora ser respectats

LLIBERTAT RELIGIOSA EN L'ENTORN FAMILIAR

L'educació religiosa dels fills menors pot derivar en conflictes familiars si no hi ha acord entre els pares, però és d'esperar que una parella, en decidir-se a tenir descendència, haurà previst mínimament el tipus d'educació per al seus fills. El problema s'agreuja quan un dels pares canvia de religió, d'acord amb el seu personalíssim dret, i pretén llavors que els fills canviïn igualment d'educació religiosa contra el parer de l'altre progenitor. Sovint aquests casos acaben en separació

conjugal o divorci, però aquesta no és la qüestió central, sinó el dret a mantenir o canviar una educació lineal i coherent dels fills. A la jurisprudència pròpia de cada país³⁸ s'ha unit també la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans.

En el cas Hoffmann vs. Àustria (sentència de 23 de juny de 1993),³⁹ la recurrent havia contret matrimoni quan tots dos eren catòlics, i tingueren dos fills, al 1980 i 1982. Posteriorment, la Sra. Hoffmann ingressà en els Testimonis de Jehovà, i més tard sol·licità i obtingué el divorci. La disputa se centrà en l'educació religiosa dels fills, ja que el pare pretenia la guarda i custòdia al·legant la perniciosa formació que rebrien si eren educats en el proselitisme, la intolerància i

l'aïllament propis de les creences de la mare, com fos que aquesta mateixa afirmà durant el procés que els donaria aquesta educació; la jurisdicció austríaca, d'acord amb els informes psicològics realitzats, decidí a favor del pare. La recurrent va al·legar violació dels arts. 8, 9 i altres.

El Tribunal aprecia parcialment el recurs, no pel dret dels infants a rebre una o altra educació (qüestió de fons que no se li havia plantejat), sinó perquè la jurisdicció austríaca havia discriminat una confessió per davant d'altra tot entrant en consideracions qualitatives de quina era la millor de les dues opcions educatives religioses en conflicte: de fet, durant les diverses instàncies judicials austríaques, semblava destil·lar-se una subtil actitud discriminatòria, i malgrat que no s'empraren argu-

ments pròpiament religiosos o doctrinals, s'insistia molt en què la vida dels fills podia córrer perill per la tradicional negativa dels Testimonis de Jehovà a rebre transfusions sanguínies (encara que mai no s'apuntà que aquests de fet patissin cap tipus de malaltia present o futura). El cas Hoffman presenta, a més, alguns aspectes de proselitisme d'Estat plantejats per la recurrent, ja que semblava suposar que Àustria recolzava amb fets que els seus fills rebessin una educació catòlica.

En qualsevol cas, aquesta sentència féu pensar a alguns autors que el Tribunal d'Estrasburg ha modificat la seva línia tradicional, que defensava la conveniència de mantenir l'educació religiosa dels fills, fins al punt que MARTÍNEZ-TORRÓN ha parlat d'autèntica ruptura, apuntant els perills que comporta una visió esbiaixada com la mantinguda en el cas Hoffmann.⁴⁰

El cas Ignaccolo-Zenide vs. Romania (sentència de 25 de gener del 2000) presenta una important complicació processal, que no cal descriure aquí. La demandant s'havia casat a França amb un romanès, del qual n'havia tingut dues filles. Amb el divorci, el pare obtingué en un principi la guarda i custòdia de les filles, però quan la mare canvià d'opinió i començà a reclamar-les, el pare es traslladà als EUA i va impedir de fet el dret de visita. A França fou condemnat per aquests fets, i fins i tot la mare va obtenir el canvi de custòdia al seu favor, però la jurisdicció nord-americana, on finalment es presentà la mare, va endarrerir molt l'execució de l'esmentada decisió entre infinitat de recursos. El pare, malgrat una ordre judicial de prohibició de sortida del país, es traslladà amb les filles a Romania, per la qual cosa la mare, des de França, demanà que l'Estat francès sol·licités a l'Estat romanès l'aplicació del Conveni de La Haia de 25 d'octubre de

1980 sobre segrest internacional d'infants. A Romania, on el pare vivia amb una bona posició econòmica, aquest aconseguí que els tribunals, després d'escollar les filles, mantinguessin al seu favor la custòdia i no executessin el lliurament a la mare; el pare havia al·legat, entre altres coses, que la mare pertanyia a una secta religiosa no reconeguda al país.

Mentrestant, a França la mare aconseguí que el Tribunal de Gran Instància de Metz considerés incompetent la jurisdicció romanesa per entendre del fons de l'assumpte (judicat a França), ja que només se li havia sol·licitat l'execució de la resolució, i que el Ministeri d'Assumptes Exteriors s'adreçés al Ministeri romanès; el govern romanès intentà l'execució, però les contínues dilacions del pare ho van fer impossible; finalment, la mare obtingué una única i breu entrevista a l'escola de les filles, en presència de mestres i funcionaris de justícia, en la qual les menors es negaren completament a mantenir qualsevol relació amb ella. La mare, finalment, desistí del fons, però va demandar l'Estat romanès davant del Tribunal d'Estrasburg per violació de l'art. 8 de la Convenció (respecte a la intimitat familiar), a causa de la nul·la diligència per fer complir la decisió judicial francesa; el Tribunal acceptà el recurs i condemnà Romania a pagar pels perjudicis morals provocats a la mare. La pertinença d'aquesta a una secta, un dels arguments emprats per el pare, fou després oblidada per tots els litigants, encara que havia estat molt important en la presa de postura inicial de les autoritats romaneses favorable al pare; mai no va quedar clar si era una acusació certa.

LÍMITS DE LA LLIBERTAT D'EXPRESSIÓ EN LA CONFRONTACIÓ IDEOLÒGICO-RELIGIOSA

La jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans ha estat molt abundant pel que fa al concepte de llibertat d'expressió i el seus límits, previstos a l'art. 10 de la Convenció. Sense entrar aquí en aquest tema, que va estrictament més enllà de la llibertat religiosa, en canvi hem d'esmentar dos casos en els quals es varen jutjar actes que, sota l'excusa de la llibertat d'expressió, constituïen ofenses greus als sentiments religiosos d'altri i apuntaven una mena de proselitisme antireligiós.

En el cas Otto-Preminger-Institut vs. Àustria (sentència de 20 de setembre de 1994),⁴¹ el demandant era una associació privada sense ànim de lucre que gestionava un local cinematogràfic per a promocionar la creativitat en els mitjans audiovisuals, i que va anunciar la projecció del film *Das Liebeskonzil*, de Werner Schroeter, durant una sèrie de dies. El film s'iniciava i acabava amb la condemna soferta el 1894 per Oskar Panizza, acusat de delictes contra la religió degut a l'obra del mateix nom, que fou prohibida a Alemanya; en el film s'inclou la representació de la peça al Teatre Belli de Roma. El tractament que en ella rebien Déu, Jesucrist i la Verge Maria, els dogmes de l'Església catòlica i la seva jerarquia, fou considerat greument lesiu per als sentiments religiosos dels catòlics; així doncs, a petició de la diòcesi d'Innsbruck, el jutge de guàrdia prohibí la seva projecció després d'haver visionat el film a porta tancada.⁴² Aquesta decisió fou mantinguda per suc-

La jurisprudència europea tendeix a protegir clarament la lliure expressió religiosa i s'inclina més aviat per una aconfessionalitat o laïcitat moderada

cessives instàncies judicials austríaques; encara que les possibles implicacions penals foren arxivades (atès que la pel·lícula mai no arribà a ser projectada en públic), els afectats continuaren el litigi per tal que es reconegués el seu dret a la projecció, apel·lant a la llibertat d'expressió en el mitjà artístic. Totes les seves pretensions foren desestimades, com féu també el Tribunal d'Estrasburg, que va considerar conforme a dret l'actuació dels tribunals d'Àustria.

En efecte, el Tribunal va entendre que era aplicable la doctrina del cas Kokkinakis, per la qual «un État peut légitimement estimer nécessaire de prendre des mesures visant à réprimer certaines formes de comportement, i compris la communication d'informations et d'idées jugées incompatibles avec le respect de la liberté de pensée, de conscience et de religion d'autrui (n. 48). On peut légitimement estimer que le respect des sentiments religieux des croyants tel qu'il est garanti à l'article 9 a été violé par des représentations provocatrices d'objets de vénération religieuse;

de telles représentations peuvent passer pour une violation malveillante de l'esprit de tolérance, qui doit aussi caractériser une société démocratique» [n. 47].

La doctrina del Tribunal d'Estrasburg, per tant, implica el mutu respecte en la llibertat d'expressió entre opcions que poden trobar-se enfrontades; rebutja, a més, que sigui digne de protecció un anunci antireligiós que pugui pertorbar la convivència i la pau social, i descarta igualment que les raons artístiques puguin ser privilegiades per damunt dels límits que l'ordenament jurídic pot imposar per a preservar aquests valors.

El cas Wingrove vs. Regne Unit (sentència de 25 de novembre de 1996)⁴³ presentà igualment un problema d'ofensa de sentiments religiosos sota l'excusa de la llibertat d'expressió artística. El demandant havia escrit i realitzat un film, *Visions of Ecstasy*, sobre l'experiència mística de santa Teresa de Jesús tractada en forma eròtica, però la falta de qualsevol explicació sobre el sentit de les imatges les privava d'interpretació al·legòrica per caure en el que simplement semblaven pràctiques lèsbiques.⁴⁴ L'Oficina de Classificació de Films li denegà la llicència de comercialització, no perquè hi haguessin escenes sexuals que obliguessin a la classificació per a majors de 18 anys, sinó perquè s'implicava clarament a Jesucrist en aquells actes, la qual cosa entrava dins del tipus delictiu de blasfèmia segons la jurisprudència britànica.⁴⁵ L'interessat va recórrer aquesta decisió, tot al·legant que era errònia la interpretació com a blasfèmia, ja que es tractava en realitat d'una interpretació artística i imaginativa de l'èxtasi de santa Teresa d'Àvila, i també afegí que, arran d'un cas jutjat en Escòcia el 1843, només podien tenir-se per incloses la blasfèmia i les injúries contra Déu, Jesucrist, la Bíblia o el ritual de l'Església d'Anglaterra. El seu recurs fou rebutjat.

L'interessat apel·là al Tribunal d'Estrasburg tot al·legant violació de la llibertat d'expressió protegida a l'art. 10 de la Convenció; el Tribunal analitzà la legislació i la jurisprudència angleses, per a les quals «it is not blasphemous to speak or publish opinions hostile to the Christian religion, or to deny the existence of God, if the publication is couched in decent and temperate language. The test to be applied is as to the manner in which the doctrines are advocated and not to the substance of the doctrines themselves» [n. 27], juntament amb el fet de què, tècnicament, només hi ha delictes de blasfèmia si és contra la fe cristiana de l'Església Anglicana [n. 28]. Ni tan sols a propò-

sit de l'afer de l'escriptor Salman Rushdie, les autoritats britàniques no es plantejaren modificar el delictes de blasfèmia per incloure totes les religions, com pretenien els musulmans [n. 29]. Com era d'esperar, l'Estat demandat al·legà la doctrina jurisprudencial europea continguda a l'anterior sentència del cas Otto-Preminger-Institut, i el Tribunal d'Estrasburg fou coherent en rebutjar les pretensions del demandant, fins i tot aclarint que es feia així perquè «el fet incontestat de que la legislació sobre la blasfèmia no tracta amb igualtat les diferents religions professades en el Regne Unit, no descarta la legitimitat de les seves finalitats».⁴⁶ En altres paraules, els sentiments dels creients són un bé protegible en ell mateix, malgrat les llacunes o imperfeccions de la legislació; la manca d'igualtat religiosa no s'ha de resoldre eliminant la legislació de protecció a les confessions protegides, sinó estenent-la a les altres.

LÍMITS EN L'EXHIBICIÓ PERSONAL DE SIGNES RELIGIOSOS

El recurs Dahlab vs. Suïssa (sentència de 15 de febrer de 2001) fou interposat per la mestra d'una escola pública suïssa que, des del catolicisme, es convertí a l'Islam en contraure matrimoni amb un algerià musulmà. D'ençà, duia durant la seva feina el mocador femení tradicional a moltes societats musulmanes, tot cobrint-li el cap. La direcció de l'escola li pregà que no el dugués en hores de classe, però ella es va negar. Fou advertida per escrit, i la mestra interposà recurs davant el Consell d'Estat de Ginebra. El 16 d'octubre de 1996 li fou rebutjat, però ella va recórrer davant el Tribunal Federal de Suïssa. Les seves pretensions tornaren a ser rebutjades per sentència de 12 de novembre de 1997, amb l'argument de què a les escoles públiques el cos docent ha de conformar-se al principi de neutralitat confessional. Lucia Dahlab tornà a recórrer davant el Tribunal Europeu de Drets Humans.

La sentència del Tribunal d'Estrasburg, que absol l'Estat suís, començava indicant que la recurrent havia escollit lliurement la seva professió dins del sistema educatiu públic (abans, doncs, de canviar de religió), tot coneixent que en el mateix regeix el principi de laïcitat o neutralitat. Venia a dir-li, per tant, que era ella qui pretenia un canvi del seu *status*, mentre l'escola no havia canviat de criteri. Entre altres coses, per tant, la sentència recorda que la llibertat religiosa té límits, com són els imposats per la legislació cantonal suïssa, i que els Estats gaudeixen d'un marge d'aplicació dels mateixos. A continuació, la sentència recorda els deures dels funcionaris docents de sotmetre's a la legislació de l'Estat, sobretot en aquest cas ja que els alumnes eren menors de edat. Així, «freedom of thought, conscience and religion, as enshrined by Article 9 of the Convention, represents one of the foundations of a 'democratic society' within the meaning of the Convention. In its religious dimension, it is one of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their

Però també ha entès que les opcions religioses personals han de cedir davant altres obligacions, com les dels funcionaris públics

Al Tribunal d'Estrasburg no li pertoca pronunciar-se directament sobre l'aconfessionalitat o la laïcitat dels Estats, sinó protegir la llibertat religiosa i sancionar els abusos dels Estats si hi han imposat limitacions que ultrapassen els criteris de necessitat i de raonabilitat

conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, sceptics and the unconcerned. The pluralism indissociable from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it. While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies freedom to manifest one's religion. Bearing witness in words and deeds is bound up with the existence of religious convictions [...] The Court further observes that in democratic societies, in which several religions coexist within one and the same population, it

En si mateixa, la laïcitat no forma part dels drets humans dels individus, però sí que és una de les formes més oportunes per tal de protegir aquesta llibertat

may be necessary to place restrictions on this freedom in order to reconcile the interests of the various groups and ensure that everyone's beliefs are respected». En aquest sentit accepta la regulació de la llei cantonal, i afirma que és una mesura tinguda jurídicament per necessària, atès que els Estats tenen la facultat de jutjar-ho.

En conseqüència, el Tribunal trobava justificat que la mesura de prohibir l'ús del mocador s'hagués circumscrit a l'activitat docent de la recurrent, ja que com a funcionària i representant de l'Estat suís a l'ensenyament públic ha de tolerar les restriccions que s'imposen a la seva llibertat religiosa, sobretot

tenint en compte l'impacte d'aquest signe extern en els alumnes d'entre quatre i vuit anys ja que «es troben en una edat [...] fàcilment influenciable».

La sentència va fins i tot més enllà en afirmar que «sembla difícil conciliar el mocador islàmic amb el missatge de tolerància, respecte als altres i, sobretot, igualtat i no discriminació que, en una democràcia, tot docent ha de transmetre als seus alumnes. Per tant, entre el dret de la mestra a manifestar la seva religió, i la protecció dels alumnes, per salvaguardar la pau religiosa [...] les autoritats de Ginebra no han sobrepassat el seu marge d'apreciació i la mesura que han pres no és irracional». La limitació afectaria igualment a un mestre (de sexe masculí) que vestís amb un símbol religiós ostensible, per la qual cosa el Tribunal no va apreciar discriminació de sexe (que també al·legava la persona que havia presentat el recurs).

CONCLUSIONS

A causa de la peculiar legislació grega tan limitadora del proselitisme religiós, la jurisprudència i la doctrina han pogut plantejar-se els límits jurídics de la llibertat religiosa (encara que sigui dins l'àmbit de l'expressió i l'anunci religiosos), i les seves conclusions haurien de constituir uns autoritzats criteris per a l'actuació legislativa, judicial i administrativa dels Estats europeus, inclosa Espanya.

És cert que la legislació grega va provocar inicialment els ja coneguts pronunciaments sobre el proselitisme il·lícit, i els límits de l'actuació de l'Estat i de les confessions. Però darrerament el camp jurisprudencial sobre la llibertat religiosa s'ha vist ampliat, i alguns dels indicadors que va pocs anys s'anunciaven, ara ja són realitat. Em refereixo als problemes derivats de l'expressió religiosa en l'àmbit públic. En certa mesura, aquestes expressions en forma de signes ostensi-

bles responen a actituds no només de defensa de la pròpia identitat, sinó un mena d'anunci religiós que lluita per ésser present enmig d'un món tan fragmentat i alhora globalitzat. I crec, per tant, que la vella idea del laïcisme decimonònic de recloure la manifestació religiosa a l'àmbit privat es veu cada cop més sobrepassada per la realitat. L'expressió i l'anunci religiós són, pel que sembla, imperatius de la vivència religiosa activa, per la qual cosa no podran ser reclosos. En aquest context, el Dret eclesiàstic estatal contínuament ha de valorar que, tot partint de la llibertat, cal preveure un certs límits quan algunes actituds poden posar en perill la convivència plural. Així, tots ens veiem constrenyits a haver de tolerar i comprendre expressions religioses (i no religioses) que estan en desacord amb els nostres sistemes vitals més íntims, si volem alhora ser respectats; i moderar alhora la crítica o la confrontació. Com ha posat de relleu la jurisprudència europea, no valen aquí ni les excuses més vulgars de la llibertat artística o d'expressió si sota aquestes es camuflen atacs intolerants i dogmàtics; tampoc no valen les raons de pura inspiració religiosa.

Es tracta, doncs, d'una jurisprudència prudent, que tendeix a respectar les legislacions estatals, però que alhora ha sabut respondre a noves exigències. En aquest sentit, tendeix a protegir clarament la lliure expressió religiosa, i que més aviat s'inclina per una aconfessionalitat o laïcitat moderada. Així, ha estat molt simptomàtic el rebuig a expressions ofensives amb els sentiments religiosos (tot limitant alhora la llibertat de qui, presentant-se com artista, la voldria sacrosanta i il·limitada), però també ha entès que les opcions religioses personals han de cedir davant altres obligacions, com les dels funcionaris públics.

En aquest sentit, el Tribunal d'Estrasburg no s'ha inclinat per sistemes de laïcitat concrets, i fins i tot usa molt poc aquest concepte. Tot tractant-se d'un Tribunal de Drets Humans, no li pertoca directament pronunciar-se sobre l'aconfessionalitat o la laïcitat dels Estats, sinó que la seva procuració central ha estat sempre la llibertat religiosa, protegint-la i sancionant els abusos dels Estats si han imposat limitacions que ultrapassessin els criteris de necessitat i de raonabilitat, com hem anat veient.

Per tant, hom podria concloure que, en si mateixa, la laïcitat no forma part dels drets humans dels individus, però sí que és una de les formes més oportunes per tal de protegir aquesta llibertat. Es tracta, doncs, d'un principi jurídic-polític derivat. En conseqüència, podem afirmar que la solució que la Constitució espanyola de 1978 va preveure per al fet religiós al nostre país està en la línia d'argumentació jurídica majoritària del Tribunal Europeu de Drets Humans: l'art. 16 consagra primordialment i en primeríssim lloc (sistemàticament i conceptualment) la llibertat religiosa, i en segon lloc, l'aconfessionalitat de l'Estat. O, més pròpiament, la prohibició que s'adreça a les confessions religioses que puguin gaudir de caràcter estatal. La Constitució espanyola no esmenta mai ni enlloc els mots «laic» ni «laïcitat», però això no impedeix que doctrinalment els puguem usar per explicar el segon principi constitucional de l'art 16, mentre siguem conscients que es tracta de fórmules jurídiques que tenen per finalitat

La solució que la Constitució espanyola de 1978 va preveure per al fet religiós al nostre país està en la línia d'argumentació jurídica majoritària del Tribunal Europeu de Drets Humans

permetre la convivència d'individus i grups d'un amollíssim ventall d'opcions religioses, ideològiques, filosòfiques, polítiques... Aquesta seria la conclusió principal de la jurisprudència del Tribunal d'Estrasburg.

En qualsevol cas, hem de constatar que són una realitat les paraules del Prof. NAVARRO-VALLS en el Congrés Internacional de Dret Eclesiàstic celebrat a Granada el 1997, quan, a propòsit de la jurisprudència americana i alemanya sobre certs actes qualificables de proselitistes, assegurava que anem «cap a una judicialització de la llibertat religiosa».⁴⁷

NOTES

1. En aquest article hom ofereix, en part, un resum actualitzat de la matèria tractada en S. BUENO SALINAS & M. J. GUTIÉRREZ DEL MORAL, *Proselitismo religioso y Derecho*, Granada 2000.
2. Sobre la relació de la Unió Europea amb el Consell d'Europa i el Conveni de Roma, vegeu J. A. SOUTO PAU, *Comunidad política y libertad de creencias*, Madrid 1999, 205-209.
3. En concret: Albània, Alemanya, Andorra, Armènia, Àustria, Azerbaidjan, Bèlgica, Bòsnia-Herzegovina, Bulgària, Croàcia, República Txeca, Dinamarca, Eslovàquia, Eslovènia, Espanya, Estònia, Finlàndia, França, Geòrgia, Grècia, Holanda, Hongria, Islàndia, Irlanda, Itàlia, Letònia, Liechtenstein, Lituània, Luxemburg, Macedònia, Malta, Moldàvia, Noruega, Polònia, Portugal, Regne Unit, Rumania, Rússia, San Marino, Sèrbia-Montenegro, Suècia, Suïssa, Turquia, Ucraïna, Xipre.
4. Text refós de 5 d'abril de 1999 (BOE 108, de 6 de maig, i 140, de 12 de juny).
5. L'art. 10.2 conté una clàusula de salvaguarda similar a la de l'art. 9.2.
6. En el nostre àmbit, han de destacar-se especialment J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio Europeo de Derechos Humanos», a: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado* 2 (1986) 403-496; ID., «La libertad religiosa en los últimos años de la jurisprudencia europea», a: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado* 9 (1993) 53-87; ID., «La libertad de proselitismo en Europa», a: *Quaderni di Diritto e Politica Ecclesiastica* 10 (1994) 59-71; ID., «La protección internacional de la libertad religiosa», a: *Tratado de Derecho Eclesiástico*, Pamplona 1994, 141-239; J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», a: *Helsinki Monitor* 3 (1998) 25-37; N. LERNER, «Proselytism, Change of Religion, and International Human Rights», a: *Emory International Law Review* 12 (1998) 477-561; S. FERRARI, «Liberté religieuse à l'époque de la globalisation et du postmodernisme: la question du prosélytisme», a: *Conscience et liberté* 60 (2000) 9-23; T. STAHNKE, «Proselytism and the freedom to change religion in International Human Rights Law», a: *Bringham Young University Law Review* (1999) 251-350; A. GARAY, «Liberté et prosélytisme: l'expérience européenne», a: *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme* 17 (1994) 7-29; L. F. NAVARRO, «La libertad religiosa en la Convención Europea de salvaguarda de los derechos del hombre», a: *Ius Canonicum* 23 (1983) 779-823; R. GOY, «La garantie européenne de la liberté de religion. L'article 9 de la Convention de Rome», a: *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger* 1 (1991) 5-60; R. BERMEJO & C. RAMÓN, «Reflexiones sobre la libertad de religión en el ámbito europeo», a: *Ius Canonicum* 33 (1993) 31-46.
7. Demanda 7050/75; text de la decisió en *Decisions and Reports of the European Commission of Human Rights* 19 (1980) 19-20. Fins a 1996, les sentències del Tribunal Europeu de Drets Humans d'Estrasburg foren publicades a *Publications de la Cour européenne des droits de l'homme. Série A, Arrêts et décisions*; a partir de 1996, són publicades a *Cour européenne des Droits de l'Home: Recueil des arrêts et décisions = European Court of Human Rights: Reports of judgments and decisions*. Tanmateix, actualment la forma més ràpida d'accedir-hi és a través de la pàgina d'Internet [http://www.echr.coe.int/].
8. Així ho considera encertadament J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio Europeo de Derechos Humanos», 429.
9. Vegeu el contingut d'aquestes opinions a J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «El derecho de libertad religiosa...», 430.
10. Demanda 7805/77, text a *Annuaire de la Convention Européenne des Droits de l'Homme* 22 (1979) 253; citada a J.

- BONET, *El derecho a la información en el Convenio Europeo de los Derechos Humanos*, Barcelona 1994, 370-371.
11. Vegeu L. BOISSON DE CHAZOURNES, «Publicité commerciale et liberté d'expression —dans le cadre du Conseil de l'Europe—», a: *Revue Générale de Droit International Public* 92 (1988) 931 ss; A. LESTER – D. PANNICK, *Advertising and freedom of expression in Europe*, Paris 1984, 10.
 12. J. MARTÍNEZ-TORRÓN, 'El derecho de libertad religiosa...', 431.
 13. Demandes 5095/71, 5920/72 i 5926/72. Comentaris sobre aquesta sentència els trobem a J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio europeo de Derechos Humanos», 484-493; ID., «La libertad religiosa en los últimos años de la jurisprudencia europea», a: *Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado* 9 (1993) 76-78; ID., «La doctrina jurisprudencial de los órganos de Estrasburgo sobre libertad religiosa», a: *Estudios de Derecho público en homenaje a Juan José Ruiz-Rico*, Madrid 1997, 1566-1568; ID., «La protección internacional de la libertad religiosa», 221-223; J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», a *Helsinki Monitor* 3 (1998) 31-33; M. J. REDONDO ANDRÉS, «Análisis de algunos casos de la jurisprudencia del Tribunal Europeo sobre el Derecho de libertad religiosa», a: *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional. Actas del VIII Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado. Granada, 13-16 de mayo de 1997*, Granada 1998, 778-779; y R. BERMEJO & C. RAMÓN, «Reflexiones sobre la libertad de religión en el ámbito europeo», 43-46.
 14. Demanda 11581/85; procés 17/1989/177/233. Comenten aquesta sentència J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «La libertad religiosa en los últimos años de la jurisprudencia europea», 57-58; ID., «La protección internacional de la libertad religiosa», 233-235; i M. J. REDONDO ANDRÉS, «Análisis de algunos casos de la jurisprudencia del Tribunal Europeo sobre el Derecho de libertad religiosa», 779-781.
 15. És interessant transcriure tots dos textos oficials, anglès i francès, per observar millor l'abast de l'expressió: «he had suffered from having to contribute directly to the religious activities of a foreign church» / «il a souffert de devoir contribuer directement aux activités religieuses d'une Église étrangère».
 16. Demandes 21787/93 i 24095/94; processos 74/1995/580/666 i 77/1996/696/888. Els casos eren tan semblants que es confiaren tots dos als mateixos jutges, que van dictar en la mateixa data dues sentències virtualment idèntiques. Trobem referències a aquesta sentència a J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», 33-35.
 17. Amb tot, la decisió va ser favorable als demandants perquè el Tribunal va entendre que l'ordenament grec no havia proporcionat un sistema procedimental administratiu i judicial amb les suficients garanties. Vegeu un breu comentari de aquest cas a J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «El derecho de libertad religiosa en la jurisprudencia en torno al Convenio europeo de derechos humanos», 457-458.
 18. Demanda 34369/97.
 19. El cas, per la convergència de diversos drets, resultava complicat; vegeu J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», 29.
 20. Demanda 24645/94.
 21. Demanda 37680/97. Per a una exposició detallada dels fets i un comentari de la sentència, vegeu J. M. MARTINELL, «Relaciones paterno-filiales y libertad de conciencia», a: *Derecho de familia y libertad de conciencia en los países de la Unión Europea y el Derecho comparado* (Actas del IX Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado), San Sebastián 2001, 117-124; A. MONGE FERNÁNDEZ, «Derecho a la libertad y a la seguridad. Comentario a la Sentencia del Tribunal de Derechos Humanos de 14 de octubre de 1999. Caso Riera Blume y otros contra España», a: *La Ley. Revista de Actualidad Penal* 25 (18 al 24 de junio de 2001), www.laley.net/ractual/r25p_d0001.html (21/6/2001).
 22. Sobre el caràcter delictiu de la «desprogramació», vegeu A. MOTILLA, *Sectas y Derecho en España*, 185-187; ID., «Reflexiones sobre el tratamiento jurídico-penal de las sectas religiosas en España», a: *Aspectos socio-jurídicos de las sectas desde una perspectiva comparada*, Oñate 1991, 319-321; ID., «New religious movements in international law», a: *Diritti dell'uomo e libertà dei gruppi religiosi. Problemi giuridici dei nuovi movimenti religiosi*, Padova 1989, 165-168; J. M. TAMARIT, «Las sectas y el Derecho penal», *Aspectos socio-jurídicos de las sectas desde una perspectiva comparada*, 291-298. Una interpretació particular la ofereix M. LÓPEZ ALARCÓN, «Las sectas y los nuevos movimientos religiosos (NMRs). Problemas de su tratamiento jurídico: ¿reconocimiento o prohibición?», a: *Ius Canonicum* 74 (1997) 480-481.
 23. Demanda 14307/88; procés 3/1992/348/421.

24. Vegeu els estudis de J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «La libertad de proselitismo en Europa», a: *Quaderni di diritto e politica ecclesiastica* 1 (1994) 59-71; ID., «La protección internacional de la libertad religiosa», 223-229; J. M. SÁNCHEZ PATRÓN, «La libertad religiosa en el Convenio Europeo de Derechos Humanos. El derecho al proselitismo religioso y el asunto Kokkinakis c. Grecia», a: *Revista General de Derecho* 52 (1996) 11569-11585; P. DELL'UOMO, «Un profilo nuovo della protezione della libertà di religione in un pronunciamento della corte europea dei diritti umani», a: *Il Diritto Ecclesiastico* 2 (1994) 197-204; F. CASTRO-RIAL GARRONE, «Decisiones del Tribunal Europeo de Derechos Humanos (1993)», a: *Revista de Instituciones Europeas* 22-1 (1995) 285-287.

25. «Art. 2. 1. Qui practiqui el proselitisme incorrerà en pena de presó i en sanció pecuniària de 1.000 a 50.000 dracmes; a més serà sotmès a vigilància policial entre sis mesos i un any, a determinar pel jutge en la condemna. / La pena de presó no pot mutar-se en sanció pecuniària. / [...] 3. La comissió de tal acte en una escola o en altre establiment educatiu o filantròpic constitueix circumstància particularment agravant».

26. A. N. MARINOS, «Il concetto di proselitismo religioso secondo la Costituzione greca», a: *Coscienza e libertà*, 33 (1995) 51-72.

27. «Telle que la protège l'article 9, la liberté de pensée, de conscience et de religion représente l'une des assises d'une "société démocratique" au sens de la Convention. Elle figure, dans sa dimension religieuse, parmi les éléments les plus essentiels de l'identité des croyants et de leur conception de la vie, mais elle est aussi un bien précieux pour les athées, les agnostiques, les sceptiques ou les indifférents. Il y va du pluralisme –chèrement conquis au cours des siècles– substantiel à pareille société. Si la liberté religieuse relève d'abord du for intérieur, elle "implique" de surcroît, notamment, celle de "manifestar sa religion". Le témoignage, en paroles et en actes, se trouve lié à l'existence de convictions religieuses... Aux termes de l'article 9, la liberté de manifester sa religion ne s'exerce pas uniquement de manière collective, "en public" et dans le cercle de ceux dont on partage la foi: on peut aussi s'en prévaloir "individuellement" et "en privé"; en outre, elle comporte en principe le droit d'essayer de convaincre son prochain, par exemple au moyen d'un "enseignement", sans quoi du reste "la liberté de changer de religion ou de conviction", consacrée par l'article 9, risquerait de demeurer lettre morte» [n. 31].

28. La sentència parlava de «testimoni cristià» en front de proselitisme: «Il échoit d'abord de distinguer le témoignage chrétien du prosélytisme abusif: le premier correspond à la vraie évangélisation qu'un rapport élaboré en 1956, dans le cadre du Conseil oecuménique des Églises, qualifie de "mission essentielle" et de "responsabilité de chaque chrétien et de chaque église". Le second en représente la corruption ou la déformation. Il peut revêtir la forme d'"activités [offrant] des avantages matériels ou sociaux en vue d'obtenir des rattachements à [une] Église ou [exerçant] une pression abusive sur des personnes en situation de détresse ou de besoin", selon le même rapport, voire impliquer le recours à la violence ou au "lavage de cerveau"; plus généralement, il ne s'accorde pas avec le respect dû à la liberté de pensée, de conscience et de religion d'autrui» [n. 48].

29. J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «La libertad de proselitismo en Europa», 71. En un sentit semblant es pronuncia J. M. SÁNCHEZ PATRÓN, «La libertad religiosa en el Convenio Europeo de Derechos Humanos. El derecho al proselitismo religioso y el asunto Kokkinakis c. Grecia», 11583-11584.

30. Demanda 18748/91; procés 59/1995/565/651. Per a una breu exposició i comentari sobre aquest cas vegeu J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», 29.

31. Demanda 28802/95.

32. N. 45 de la sentència.

33. «Le droit à la liberté de religion tel que l'entend la Convention exclut toute appréciation de la part de l'État sur la légitimité des croyances religieuses ou sur les modalités d'expression de celles-ci. Partant, la Cour estime que le système de l'autorisation institué par la loi n° 1363/1938 et le décret des 20 mai/2 juin 1939 ne cadre avec l'article 9 de la Convention (art. 9) que dans la mesure où il vise à assurer un contrôle du ministre sur la réunion des conditions formelles énoncées par ceux-ci» [n. 47].

34. Demandes 23372/94, 26377/94 i 26378/94; procés 140/1996/759/958–960. Breu comentari a J. MARTÍNEZ-TORRÓN & R. NAVARRO-VALLS, «The protection of religious freedom in the system of the European Convention on Human Rights», 30.

35. N. 45 de la sentència.

36. Ibid., n. 52.

37. Ibid., n. 59.

38. Com, per exemple, la sentència 141/2000 del Tribunal Constitucional Espanyol, de 29 de maig del 2000.

39. Demanda 12875/87; procés 15/1992/360/434. Per a comentaris sobre aquest cas, vegeu J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «La libertad religiosa en los últimos años de la jurisprudencia europea», 56, 58,73; ID., «La doctrina jurisprudencial de los órganos de Estrasburgo sobre libertad religiosa», 1575-1576; ID., «La protección internacional de la libertad religiosa», 232; M. J. REDONDO ANDRÉS, «Análisis de algunos casos de la jurisprudencia del Tribunal Europeo sobre el Derecho de libertad religiosa», 781-782; F. CASTRO-RIAL GARRONE, «Decisiones del Tribunal Europeo de Derechos Humanos (1993)», 287-288.

40. Vegeu J. MARTÍNEZ-TORRÓN, «Derecho de familia y libertad de conciencia en el Convenio Europeo de Derechos Humanos», a: *Derecho de familia y libertad de conciencia en los países de la Unión Europea y el derecho comparado*, 154-156.

41. Al respecte, vegeu els estudis i comentaris de F. MARGIOTTA BROGLIO, «Un scontro tra libertà: La sentenza Otto-Preminger-Institut della Corte Europea», en: *Rivista di Diritto Internazionale* 2 (1995) 368-378; G. CAROBENE, «Sul conflitto tra la libertà di espressione e di religione in una sentenza della Corte Europea», en: *Il Diritto Ecclesiastico* 2 (1996) 230-242; D. GARCÍA-PARDO, «La protección de los sentimientos religiosos», en: *Ius Canonicum* 40 (2000) 140-149.

42. La sentència resumeix així aquells excessos: «Le film dépeint le dieu des religions juive, chrétienne et islamique comme un vieil homme, apparemment sénile, qui se prosterne devant le diable, échange avec lui un baiser profond et l'appelle son ami. Il le présente également comme jurant par le diable. D'autres scènes montrent la Vierge Marie permettant qu'on lui lise une histoire obscène et la manifestation d'une certaine tension érotique entre elle et le diable. Jésus-Christ adulte est campé comme un débile mental profond et une scène l'exhibe tentant lascivement de caresser les seins de sa mère et d'y poser des baisers, ce qu'à l'évidence elle tolère. Le film montre Dieu, la Vierge Marie et le Christ en train d'applaudir le diable...; ensemble, ils décident que l'humanité doit être punie pour son immoralité. Ils écartent la possibilité d'une destruction complète au profit d'une forme de châtement après lequel l'humanité aura toujours «besoin de salut» et sera toujours «capable de rédemption.» Impuissants à trouver eux-mêmes pareil châtement, ils décident d'appeler le diable à la rescousse. Celui-ci avance l'idée d'une maladie sexuellement transmissible, de sorte que les hommes et les femmes se contamineront les uns les autres sans s'en rendre compte; il engendre avec Salomé une fille qui répan-dra le fléau parmi l'humanité. Les symptômes décrits par lui sont ceux de la syphilis. A titre de récompense, il réclame la liberté de pensée; Marie dit qu'elle "y réfléchira". Il envoie alors sa fille accomplir sa besogne, d'abord parmi les représentants du pouvoir temporel, puis à la cour du pape, auprès des évêques, dans les couvents et monastères, et finalement parmi le commun des mortels» [nn. 21-22].

43. Demanda 17419/90; procés 19/1995/525/611. Vegeu el comentari realitzat per D. GARCÍA-PARDO, «La protección de los sentimientos religiosos», 140-149.

44. El guió és molt simple, car dues actrius representen a santa Teresa i la seva *psyché*, a més de la figura de Crist crucificat. L'acció fou així descrita per la sentència: «The action of the film centres upon a youthful actress dressed as a nun and intended to represent St Teresa. It begins with the nun, dressed loosely in a black habit, stabbing her own hand with a large nail and spreading her blood over her naked breasts and clothing. In her writhing, she spills a chalice of communion wine and proceeds to lick it up from the ground. She loses consciousness. This sequence takes up approximately half of the running time of the video. The second part shows St Teresa dressed in a white habit standing with her arms held above her head by a white cord which is suspended from above and tied around her wrists. The near-naked form of a second female, said to represent St Teresa's psyche, slowly crawls her way along the ground towards her. Upon reaching St Teresa's feet, the psyche begins to caress her feet and legs, then her midriff, then her breasts, and finally exchanges passionate kisses with her. Throughout this sequence, St Teresa appears to be writhing in exquisite erotic sensation. This sequence is intercut at frequent intervals with a second sequence in which one sees the body of Christ, fastened to the cross which is lying upon the ground. St Teresa first kisses the stigmata of his feet before moving up his body and kissing or licking the gaping wound in his right side. Then she sits astride him, seemingly naked under her habit, all the while moving in a motion reflecting intense erotic arousal, and kisses his lips. For a few seconds, it appears that he responds to her kisses. This action is intercut with the passionate kisses of the psyche already described. Finally, St Teresa runs her hand down to the fixed hand of Christ and entwines his fingers in hers. As she does so, the fingers of Christ seem to curl upwards to hold with hers, whereupon the video ends» [n. 9].

45. És interessant transcriure el contingut d'aquella decisió administrativa: «Further to your application for a classification certificate..., you are already aware that under the Video Recordings Act 1984 the Board must determine first of all whether or not a video work is suitable for such a certificate to be issued to it, having special regard to the likelihood of video works being viewed in the home. In making this judgement, the Board must have regard to the Home Secretary's Letter of Designation in which we are enjoined to 'continue to seek to avoid classifying works which are obscene within the meaning of the Obscene Publications Acts 1959 and 1964 or which infringe other provisions of the criminal law'. / Amongst these provisions is the criminal law of blasphemy, as tested recently in the House of Lords in *R. v. Lemon* (1979), commonly known as the Gay News case. The definition of blasphemy cited therein is «any contemptuous, reviling, scurrilous or ludicrous matter relating to God, Jesus Christ or the Bible... It is not blasphemous to speak or publish opinions hostile to the Christian religion' if the publication is 'decent and temperate'. The question is not one of the matter expressed, but of its manner, i.e. 'the tone, style and spirit', in which it is presented. / The video work submitted by you depicts the mingling of religious ecstasy and sexual passion, a matter which may be of legitimate concern to the artist. It becomes subject to the law of blasphemy, however, if the manner of its presentation is bound to give rise to outrage at the unacceptable treatment of a sacred subject. Because the wounded body of the crucified Christ is presented solely as the focus of, and at certain moments a participant in, the erotic desire of St Teresa, with no attempt to explore the meaning of the imagery beyond engaging the viewer in an erotic experience, it is the Board's view, and that of its legal advisers, that a reasonable jury properly directed would find that the work infringes the criminal law of blasphemy. / To summarise, it is not the case that the sexual imagery in *Visions of Ecstasy* lies beyond the parameters of the '18' category; it is simply that for a major proportion of the work's duration that sexual imagery is focused on the figure of the crucified Christ. If the male figure were not Christ, the problem would not arise. Cuts of a fairly radical nature in the overt expressions of sexuality between St Teresa and the Christ figure might be practicable, but I understand that you do not wish to attempt this course of action. In consequence, we have concluded that it would not be suitable for a classification certificate to be issued to this video work» [n. 13].

46. «The uncontested fact that the law of blasphemy does not treat on an equal footing the different religions practised in the United Kingdom does not detract from the legitimacy of the aim pursued in the present context» [n. 50].

47. R. NAVARRO-VALLS, «Justicia constitucional y factor religioso», a: J. MARTÍNEZ-TORRÓN (ed.), *La libertad religiosa y de conciencia ante la justicia constitucional. Actas del VIII Congreso Internacional de Derecho Eclesiástico del Estado, Granada, 13-16 de mayo de 1997*, Granada 1998, 30-33.